

NĚCO TÍSNIVÉHO

I

Psychoanalytik pocituje jen zřídka popud k psaní estetických studií, ani tehdy ne, když estetiku nezúžíme na učení o krásnu, nýbrž ji popíšeme jako učení o kvalitách našeho citění. Pracuje s jinými vrstvami duševního života a má s cílově zabrzděnými, utlumenými, na tak mnohých doprovodných konstelacích závislými citovými hnutími málo co do činění. Tu a tam se přece jen stane, že se musí o určitou oblast estetiky zajímat, a pak je to obvykle nějaká oblast ležící stranou, odbornou estetickou literaturou zanedbávaná.

Takovou oblastí je „něco tísnivého“.¹ Není pochyb o tom, že tento pojem patří k něčemu vyvolávajícímu úlek, strach a hrůzu, a právě tak jisté je, že toto slovo není vždy používáno ve významu, jež by bylo možné přesně určit, takže právě většinou spadá vjedno s tím, co vyvolává strach. Avšak smíme přesto očekávat, že je zde nějaké zvláštní jádro, jež ospravedlňuje užití tohoto slova vyjadřujícího zvláštní pojem. Rádi bychom věděli, jaký je tento společenský kořen, který například dovozuje, abychom v rámci „něčeho vyvolávajícího strach“² rozlišovali „něco tísnivého“.

O tom nenalézáme prakticky nic v obšírných pracích o estetice, jež se vůbec raději zabývají krásnými, velkolepými, přitažlivými, tedy kladnými druhy pocitů, jejich podmínkami a těmi předměty, které je vyvolávají, než těmi opačnými, odpudivými, nepříjemnými. Pokud jde o lékařsko-psychologickou literaturu, znám jen jedno, obsahově bohaté, ale nikoli vyčerpávající pojednání od E. Jentsche.³ Musím se ovšem přiznat, že jsem z důvodů, jež lze snadno uhodnout a které jsou způsobeny dnešní dobou, literaturu k tomuto drobnému příspěvku, zejména tu cizojazyčnou, důkladně nevyhledal, a proto také přicházím s touto statí před čtenáře bez jakéhokoli nároku na prvenství. Jako obtíž při studiu tísnivého Jensch plným prá-

vem zdůrazňuje, že se u různých lidí setkáváme s tak různou citlivostí na tuto kvalitu citů. Ba autor tohoto nového pokusu musí sám sebe obvinít ze zvláštní otupělosti v této věci tam, kde by byla spíše na místě velká citlivost. Nezažil ani nepoznal již dlouho nic, co by na něj bylo mohlo zapůsobit dojmem něčeho tísnivého, musí se nejprve do tohoto pocitu vžít, probudit v sobě jeho možnost. Avšak potíže tohoto druhu se silně projevují také v mnoha jiných oblastech estetiky; nemusíme se proto vzdávat očekávání, že bude možné najít případy, v nichž bude sporný charakter lidí bez odporu uznán.

Můžeme se vydat pouze dvěma cestami: zkoumat jaký význam vývoj jazyka do slova „tísnivý“ vložil, anebo zjistit, jaké osoby a věci, smyslové vjemy, zážitky a situace v nás pocit něčeho tísnivého probouzejí a odhalit zakrytý charakter tísnivého z toho, co je všem těmto případům společné. Prozradím rovnou, že obě cesty vedou k témuž výsledku, že tísnivé je oním druhem něčeho vyvolávajícího úlek, jenž vychází s toho, co je odedávna dobře známé. Jak je to možné, za jakých podmínek se dobře známé může stát něčím tísnivým, působícím úlek, se stane zjevným z dalšího výkladu. Poznamenávám ještě, že tato studie šla ve skutečnosti cestou sběru jednotlivých případů a teprve později našla své postavení ve výpovědi jazykového úzu. Při tomto výkladu však půjdu opačnou cestou.

Německé slovo „unheimlich“ („tísnivý“) je zjevně protikladem ke slovům „heimlich“ („milý, útulný“), „heimisch“ („domácký, útulný“), „vertraut“ („dobře známý“), a je nasnadě vyvodit závěr, že něco je tísnivé právě proto, že to **není** dobře známé. Přirozeně není ale tísnivé všechno, co je nové a není známé; tento vztah není převratitelný. Můžeme jenom říci, že to, co je nové, začne snadno vyvolávat úlek a stává se tísnivým; některé nové věci jsou tísnivé, vůbec ne všechny. K novému a neznámému se nejprve musí přidružit něco, co je tísnivým učiní.

Jentsch zůstal celkově vzato stát u tohoto vztahu tísnivého k novému, neznámému. Nalézá zásadně důležitou podmínku vzniku pocitu čehosi tísnivého v intelektuální nejistotě. Tísnivé by podle něj bylo vlastně vždycky něco, v čem se člověk takřkajíc nevyzná. Čím lépe se člověk v okolním světě orientuje, tím méně snadno na něj věci anebo příhody mohou působit dojmem tísnivosti.

Je pro nás snadné usoudit, že tato charakteristika není vyčerpávající, a pokusíme se proto vyjít za rámec rovnice tísnivé = neznámé. Obrátíme se nejprve k jiným jazykům. Ale slovníky, v nichž hledáme, nám neřeknou nic nového, snad jen proto ne, že sami hovoříme cizím jazykem. Ba nabýváme dojmu, že mnoha jazykům slovo pro tento zvláštní odstín něčeho vyvolávajícího úlek chybí.⁴

V **latině** (podle: K. E. **Georges**, Kl. Deutschlatein. Wörterbuch 1898) „ein unheimlicher Ort“ – *locus suspectus; inheimischer Nachtzeit* – *intempesta nocte*.

V **řečtině** (podle slovníků od **Rosta** a von **Schenkla**): *čevož* – tedy cizí, cizorodý, neobvyklý).

V **angličtině** (podle slovníků od **Lucase, Bellowa, Flüge-la, Mureta-Sanderse**): *uncomfortable, uneasy, gloomy, dismal, uncanny, ghastly*, o domu: *haunted*, o člověku: *a repulsive fellow*.

Ve **francouzštině** (**Sachs-Villatte**): *inquiétant, sinistre, lugubre*, mal à son aise.

Ve **španělštině** (**Tollhausen** 1889): *sospechoso, de mal agüero, lugubre, siniestro*.

Zdá se, že italština a portugalština se spokojují se slovy, jež bychom označili za opisy. V arabštině a hebrejštině spadá tísnivé vjedno s démonickým, děsivým.

Vraťme se proto k německému jazyku.

Ve slovníku německého jazyka (**Wörterbuch der Deutschen Sprache**, 1860) se nacházejí následující údaje ke slovu **heimlich**, které zde chci nezkráceně opsat a z nichž chci podtržením zdůraznit to či ono místo (díl I, str. 729).

Heimlich, a. (-keit, f. -en): 1. auch Heimelich, heimelig, zum Hause gehörig, nicht fremd, vertraut, zahm, traut und traulich, anheimelnd etc. a) (veralt.) zum Haus, zur Familie gehörig, oder: wie dazu gehörig betrachtet, vgl. lat. *familiaris*, vertraut. Die Heimlichen, die Hausgenossen; Der heimliche Rat. 1. Mos. 41, 45; 2. Sam. 23, 23. 1. Chr. 12, 25. Weish. 8, 4., wofür jetzt: geheimer (s. d l.) Rat üblich ist, s. Heimlicher – b) von Thieren zahm, sich den Nebsgeb traulich anschließend. Ggstz. wild, z. B. Tier, die weder wild noch heimlich sind etc. Eppendorf. 88; Wilde Thier ... so man sie h. und gewohnsam um die Leute aufzeucht. 92. So diese Thierle von Jegend bei den

Menschen erzogen, werden sie ganz h., freundlich etc. Stumpf 608a etc. – So noch: So h. ist's (das Lamm) und trißt aus meiner Hand. Hölty; Ein schöner, heimelicher (s. c) Vogel bleibt der Storch immerhin. Linck. Schl. 146. s. Häuslich. 1 etc. – c) traut, traulich anheimelnd; das Wohlgefühl stiller Befriedigung etc., behaglicher Ruhe u. sichern Schutzes, wie das umschlossene wohnliche Haus erregend (vgl. Geheuer): Ist dir's s h. noch im Lande, wo die Fremden deine Wälder roden? Alexis H. 1, 1, 289. Ex war ihr nicht allzu h. bei ihm. Brentano Wehm. 92; Auf einem hohen h-en Schattenpfade ..., längs dem rieselnden rauschenden und plätschernden Waldbach. Forster B. 1, 417. Die H-keit der Heimath zerstören. Gervinus Lit. 5, 375, So vertraulich und heimlich habe ich nicht leicht ein Plätzchen gefunden. G. 14, 14; Wir dachten es uns so bequem, so artig, so gemütlich und h. 15, 9; In stiller H-keit, umzielt von engen Schranken. Haller: Einer sorglichen Hausfrau, die dem Weinigsten eine wergnügliche H-keit (Häuslichkeit) zu schaffen versteht. Hartmann Unst. 1, 188; Desto h-er kam ihm jetzt der ihm erst kurz noch so fremde Mann vor. Kerner 540; Die protestantischen Besitzer fühlen sich... nicht h. unter ihren katholischen Unterthanen. Kohl. Irl. 1, 172; Wenns h. wird und leise / die Abendstille nur an deiner Zelle lauscht. Tiedge 2, 39; Still und lieb und h., als sie sich / zum Ruh'n einen Platz nur wünschen möchten. W. 11, 144; Es war ihm garnicht h. dabei 27, 170 etc. – Auch: Der Plath war so still, so einsam, so schatten-h. Scherr Pilg. 1, 170; Die ab und zuströmenden Fluthwellen, träumend und wiegenlied-h. Körner, Sch. 3, 320 etc. – Vgl. namentl. Un-h. – Namentl. bei schwäb., schwzr. Schriftst. oft dreisilbig: Wie „heimelich“ war es dann Ivo Abends wieder, als er zu Hause lag. Auerbach, D. 1, 249; In dem Haus ist mir's so heimelig gewesen. 4.307; Die warme Stube, der heimelige Nachmittag. Gotthelf, Sch. 127, 148; Das ist das wahre Heimelig, wenn der Mensch so von Herzen fühlt, wie wenig er ist, wie groß der Herr ist. 147; Wurde man nach und nach recht gemütlich und heimelig mit einander, U. 1, 297; Die trauliche Heimeligkeit. 380, 2, 86; Heimelicher wird es mir wohl nirgends werden als hier. 327; Pestalozzi 4, 240; Was von ferne herkommt... lebt gw. nicht ganz heimelig (heimatlich, freundschaftlich) mit den Leuten. 325; Die Hütte, wo / er sonst so heimelig, so from / ... im Kreis der seinen oft gegessen.

Reithard 20; Da klingt das Horn des Wächters so heimelig vom Thurm – da ladet seine Stimme so gastlich. 49; Es schläft sich da so lind und warm / so wunderheim'lig ein. 23 etc. – **Diese Weise verdiente allgemein zu werden, um das gute Wort von dem Veralteten wegen nahe liegender Verwechslung mit 2 zu bewahren.** vgl: „Die Zecks sind alle h. (2)“ H...? Was verstehen sie unter h...? „Nun...es kommt mir mit ihnen vor, wie mit einem zugegrabenen Brunnen oder einem ausgetrockneten Teich. Man kann nicht darüber gehen ohne daß es Einem immer ist, als könnte da wieder einmal Wasser zum Vor – schein kommen.“ Wir nennen das un-h.; Sie nennen's h. Worin finden Sie denn, daß diese Familie etwas Verstecktes oder unzuverlässiges hat? etc. Gutzkow R. 2, 61.⁵ – d) (s. c) namentl. schles.: fröhlich, heiter, auch vom Wetter, s. Adelung und Weinhold. – 2 versteckt, verborgen gehalten, so daß man Andre nicht davon oder darum wissen lassen, es ihnen verbergen will, vgl. Geheim. (2), von welchem erst nhd. Ew. ex doch zumal in der älteren Sprache, z. B. in der Bibel, wie Hiob 11, 6; 15, 8, Wiesh. 2, 22; 1. Korr. 2, 7 etc. und so auch H-keit statt Geheimnis: Math. 13, 35 etc. nicht immer genau geschieden wird: H. (hinter jemandes Rücken) Etwas thun, treiben; Sich h. davon schleichen; H-e Zusammenkünfte, Verabredungen; Mit h-er Schadenfreude zusehen; H. seufzen, weinen; H. thun, als ob man etwas zu verbergen hätte; H-e Liebe, Liebschaft, Sünde; H-e Orte (die der Wohlstand zu vergällen gebietet). 1. Sam. 5, 6; Das h-e Gemach (Abtritt) 2. Kön. 10, 27; W. 5, 256 etc., auch: Der h-e Stuhl, Zinkgräf 1, 249; In Graben, in H-keiten werfen. 3, 75; Rollenhagen Fr. 83 etc. – Führte, h. vor Laomedon / die Stuten vor B. 161 b etc. – Ebenso versteckt, h., hinterlistig und boshaft gegen grausame Herren... wie offen, frei, theilnehmend und dienstwillig gegn den leidenden Freund. Burmeister g B 2, 157; Du sollst mein h. Heiligstes noch wissen. Chamisso 4, 56; Die h-e Kunst (der Zauberei). 3, 224; Wo die öffentliche Ventilation aufhören muß, fängt die h-e Machination an. Forster, Br. 2, 135; Freiheit ist die leise Parole h. Verschworener, das laute Feldgeschrei der öffentlich Umwälzenden. G. 4, 222; Ein heilig, h. Wirken. 15; Ich habe Wurzeln / die sind gar h. / im tiefen Boden / bin ich gegründet. 2, 109; Meine h-e Tücke (vgl. Heimtücke). 30, 344; Empfängt er es nicht

offenbar und geweihsenhaft, so mag er es h. und gewissenlos ergreifen. 39, 22; Ließ h. und geheimnisvoll achromatische Fernröhre zusammensetzen. 375; Von nun an, will ich, sei nichts H-es mehr unter uns. Sch. 369b. – Jemandes H-keiten entdecken, offenbahnen, verrathen; H-keiten hinter meinem Rücken zu brauen. Alexis. H. 2, 3, 168; Zu meiner Zeit / befließ man sich der H-keit. Hagedorn 3, 92; Die H-keit und das Gepuschele unter der Hand. Immermann, M. 3, 289; Der H-keit (des verborgenen Golds) unmächtigen Bann / kann nur die Hand der Einsicht lösen. Novalis 1, 69; / Sag an, wo du sie verbifgst... in welches Ortes verschwiegener H. Schr. 495b; Ihr Bienen, die ihr knetet / der H-keiten Schloß (Wachs zum Siegel). Tieck, Cymb. 3, 2; Erfahren in selten H-keiten (Zauberkünsten). Schlegel Sh. 6, 102 etc. vgl. Geheimnis L. 10: 291 ff.

Zstg. s. 1c, so auch nam. der Ggzt.: Un-: unbehagliches, banges Grauen erregend: Der schier ihm un-h., gespenstisch erschien. Chamisso 3, 238; Der Nacht un-h. bange Stunden. 4, 148; Mir war schon lang' un-h., ja graulich zu Mute. 242; Nun fängt mir an, un-h. zu werden. Gutzkow R. 2, 82; Empfindet ein u-es Grauen. Verm. 1, 51; Un-h. und starr wie ein Steinbild. Reis, 1, 10; Den u-en Nebel, Haarrauch heißen. Immermann M., 3, 299; Diese blassen Jungen sind un-h. und brauen Gott weiß was Schlimmes. Laube, Band 1, 119; **Unh. nennt man alles, was im Geheimnis, im Verborgenen... bleiben sollte und hervorgetreten ist. Schelling, 2, 2, 649 etc.** – Das Göttliche zu verhüllen, mit einer gewissen U-keit zu umgeben 658 etc. – Unüblich als Ggzt. von (2), wie ex Campe ohne Beleg anführt.

Z tohoto dlouhého citátu je pro nás nejzajímavější, že slůvko „heimlich“ má mezi několikerými odstíny svého významu i jeden, v němž spadá vjedno se svým opakem „unheimlich“⁶ „Das heimliche“⁷ se pak stává tísnivým (unheimlich); srov. příklad von Gutzkova: „Wir nennen das unheimlich, Sie nennen's heimlich.“ Je nám vůbec připomínáno, že toto slovo „heimlich“ není jednoznačné, nýbrž patří ke dvěma okruhům představ, jež, aniž by byly protikladné, jsou si přesto značně cizí – představě dobře známého, milého a útulného a představě ukrytého, skrývaného. Výraz „unheimlich“ je obvyklý jen jako protiklad k prvnímu významu, ne také k tomu druhému.

U **Sanderse** se nedozvíme nic o tom, zda přece jen nemáme předpokládat, že mezi těmito dvěma významy existuje nějaký genetický vztah. Naproti tomu upoutává naši pozornost jedna Schellingova poznámka, která o obsahu pojmu „tísnivý“ („unheimlich“) vypovídá něco zcela nového, na co nebylo naše očekávání jistě nastaveno. Tísnivé (unheimlich) je podle něj všechno, co mělo zůstat tajemstvím a v skrytu a vyšlo na světlo. Část takto vzbuzených pochybností je vysvětlena údaji obsaženými v knize **Jacoba a Wilhelma Grimmových** „Deutsches Wörterbuch“, Leipzig 1877 (IV/2, str. 874 a násl.):

Heimlich; adj. und adv. vernaculus, occultus; mhd. heimlich, heimlich.

S. 874: *In etwas anderem sinne: es ist mir heimlich, wohl, frei von furcht...*

b) heimlich ist auch der von gespensterhaften freie ort...

S. 875: β) vertraut; freundlich, zutraulich.

4. **aus dem heimatlichen, häuslichen entwickelt sich weiter der begriff des fremden augen entzogenen, verborgenen, geheimen, eben auch in mehrfacher beziehung ausgebildet...**

S. 876: „links am see

liegt eine matte heimlich im gehölz.“

Schiller, Tell I, 4.

... frei und für den modernen sprachgebrauch ungewöhnlich... heimlich ist zu einem verbum des verbergens gestellt: er verbirgt mich heimlich in seinem gezelt. ps. 27, 5. (... heimliche orte am menschlichen Körper, pudenda... welche leute nicht stürben, die wurden geschlagen an heimlichen orten. 1 Samuel 5, 12...)

c) beamtete, die wichtige und geheim zu haltende ratschläge in staatssachen ertheilen, heiszen heimliche rätthe, das adjektiv nach heutigem sprachgebrauch durch geheim (s. d.) ersetzt: ... (Pharao) nennet ihn (Joseph) den heimlichen rath. 1. Mos. 41, 45;

S. 878: 6. heimlich für die erkenntnis, mystisch, allegorisch: heimliche bedeutung, mysticus, divinus, occultus, figuratus.

S. 878: anders ist heimlich im folgenden, der erkenntnis entzogen, unbewusst: ...

*dann aber ist heimlich auch verschlossen, undurchdringlich
in bezug auf erforschung: ...*

*„merkst du wohl? sie trauen mir nicht,
fürchten des Friedländers heimlich gesicht.“*

Wallensteins lager, 2. aufz.

9. die bedeutung des versteckten, gefährlichen, die in der vorigen nummer hervortritt, entwickelt sich noch weiter, so dasz heimlich den sinn empfängt, den sonst unheimlich (gebildet nach heimlich, 3b, sp. 874) hat: „mir ist zu zeiten wie dem menschen der in nacht wandelt und an gespenster glaubt, jeder winkel ist ihm heimlich und schauerhaft.“
Klinger, theater, 3, 298.

„Heimlich“ je tedy slovo, jehož význam se vyvíjí směrem k ambivalenci, až nakonec spadne vjedno se svým opakem „unheimlich“. Pojem „unheimlich“ je nějakým způsobem jistým druhem pojmu „heimlich“. Dejme si tento ještě neřádně objasněný výsledek dohromady se **Schellingovou** definicí tísnivého („des Unheimlichen“). Zkoumání jednotlivých případů něčeho tísnivého („des Unheimlichen“) nám učiní tyto náznaky srozumitelnými.

II

Jestliže nyní přistoupíme k probírání a zkoumání osob a věcí, dojmů, pochodů a situací, jež v nás dokáží vzbudit se zvláštní silou a zřetelností pocit něčeho tísnivého („des Unheimlichen“), pak je zjevně nejbližším požadavkem volba šťastného prvního příkladu. E. **Jentsch** vyzdvihl jako výborný případ „pochyby o tom, zda nějaká zdánlivě živá bytost má duši, a naopak o tom, zda není například oduševnělý nějaký neživý předmět“, a odvolal se přitom na ten dojem, jímž působí voskové figurky, umělecké loutky a automaty. Přirazuje k tomu tísnivost, kterou vzbuzuje epileptický záchvat a projevy šílenství, protože jejich prostřednictvím je v divákovi probuzeno tušení automatických – mechanických – procesů, jež mohou být skryty za obvyklým obrazem přítomnosti duše. Aniž bychom byli o tomto autorově vývodu plně přesvědčeni, chceme na něj navázat naše vlastní zkoumání, protože nám ve svém dalším textu připomíná jistého básníka, jemuž se podařilo vyvolávat tísnivý účinek tak dobře jako žádnému jinému.

„Jedna z nejjistějších fint, jak snadno vyvolat vyprávěním tísnivý účinek“, píše **Jentsch**, „je pak založena na tom, že ponecháme čtenáře v nejistotě, zda má v určité postavě před sebou nějakou osobu nebo snad nějaký automat, a to tak, že se tato nejistota nedostane přímo do ohniska jeho pozornosti, aby se mu nezavdal podnět k tomu, že by danou věc okamžitě prozkoumal a vyjasnil, protože tím, jak řečeno, zvláštní pocitový účinek snadno zmizí. E. T. A. **Hoffmann** ve svých fantazijních příbězích tento psychologický manévr opakovaně s úspěchem uplatnil.“

Tato jistě správná poznámka míří především na povídku „Večerníček“ („Der Sandmann“)⁸ v „Nokturnech“ (třetí svazek **Grisebachova** vydání **Hoffmannových** sebraných spisů), z níž se postava loutky Olympie dostala do prvního dějství **Offenbachovy** opery „**Hoffmannovy** povídky“. Musím však říci – a doufám, že většina čtenářů toho příběhu se mnou bude souhlasit – že motiv panenky Olympie, která vypadá jako živá, není v žádném případě jediným, jež musíme učinit odpovědným za nedostatečně tísnivý účinek této povídky, ba není ani tím, čemu by měl být tento účinek připisán v první řadě. Tomuto účinku neslouží ani to, že samotný básník obrací epizodu s Olympií zlehka do satirické roviny a využívá jí k tomu, aby si tropil posměch z přečeňování lásky ze strany mladého muže. V centru povídky stojí spíše jiný moment, od něž také odvozuje svůj název a který na rozhodujících místech vystupuje stále znovu do popředí: motiv **Večerníčka**, jenž dětem vytírá oči.

Student Nathaniel, jehož vzpomínkami z dětství tato fantastická povídka začíná, nedokáže přes své štěstí v současnosti zaplašit vzpomínky, jež se mu váží k záhadně hrozivé smrti milovaného otce. V jisté večery posílávala matka děti včas do postýlky s varováním: Večerníček přichází, a dítě pak skutečně pokaždé uslyšelo těžký krok nějakého návštěvníka, kterého otec pro tento večer za tím účelem objednal. Když je matka na Večerníčka dotazována, popře sice pak, že někdo takový existuje jinak než v podobě rčení, ale jedna opatrovnice dětí dovede dát hmatatelnější odpověď: „To je zlý muž, jenž přichází k dětem, když nechtějí jít do postýlky, a vráží jim ruce plné písku do očí, takže vyskočí krvavě ke hlavě, ty pak hodíš do pytle a odnese je na půlměsíc k leptání pro své dětičky, ty tam sedíš

v hnízdě a mají křivé zobáky, tak jako sovy, jimiž rozklouvávají oči zlobivých dětí.“

Ačkoli byl malý Nathaniel dost starý a rozumný, aby odmítl možnost existence tak děsivých přídavek k postavě Večerníčka, přece jen se v něm usídlil strach před Večerníčkem samotným. Rozhodl se vypátrat, jak vypadá, a schoval se jednoho večera, když byl Večerníček opět očekáván, v otcově pracovně. V návštěvníkovi pak rozpozná advokáta Coppelia, odpovídou osobnost, již se děti bávaly, když se příležitostně objevil jako host k obědu, a ztotožní pak tohoto Coppelia s obávaným Večerníčkem. U dalšího pokračování této scény básník již zpochybňuje, zda máme co činit s prvním deliriem strachem posedlého chlapce nebo se zprávou, kterou je ve světě vypočetným povídkou třeba chápat jako reálnou. Otec a host se číní u plápolajícího krbu. Malý vyzvědač slyší, jak Coppelius zvolá: „oči sem, oči sem“, prozradí se svým křikem a je chycen Coppeliem, který mu chce nasypat žhavě červená tělíska z plamene do očí, aby je pak hodil na krb. Otec si vyprosí, aby se oči dítěte uvolnily. Tento zážitek je ukončen hlubokou bezmocí a dlouhou nemocí. Ten, kdo se rozhodne pro racionalistický výklad Večerníčka, rozpozná v této fantazijní představě dítěte trvající vliv onoho pečovatelského vyprávění. Místo zrněk písku jsou to žhavě rudé jiskřičky plamene, jež mají být dítěti nasypány do očí, aby oči vyskočily z důlku. Při jedné další Večerníčkově návštěvě o rok později je otec zabit výbuchem v pracovně; advokát Coppelius z místa mizí, aniž by po sobě zanechal stopu.

Student Nathaniel se nyní domnívá, že tuto strašidelnou postavu svých dětských let rozpoznal v potulném italském optikovi Giuseppe Coppolovi, který mu v universitním městě nabídl ke koupi barometry, a poté, kdy je odmítnut, dodává: „Ej né vodní sklo! né vodní sklo! – měj také „krásný oko – krásný oko“! Studentovo zděšení se uklidní, protože se ukáže, že nabídnutými očima jsou neškodné brýle, koupí od Coppoly příruční dalekohled a slídí s jeho pomocí v protější bytě profesora Spalanzaniho, kde spatří jeho krásnou, ale záhadně málomluvnou a nehybající se dceru Olympii. Do té se brzy zamiluje tak prudce, že kvůli ní zapomene na svou chytrou a rozvážnou nevěstu. Avšak Olympia je automat, u něž Spalanzani vyrobil soukolí a jemuž Coppola – Večerníček – nasadil oči. Student se stane svědkem toho, jak se oba mistři prou o své dílo; optik si odne-

sl dřevěnou loutku bez očí, a mechanik, Spalanzani, hodí Nathanielovi na hrud' na zemi ležící krvavé Olympiiny oči, o nichž říká, že je Coppola Nathanielovi ukradl. Toho postihne opětovný záchvat šílenství, v průběhu jehož deliria se vzpomínka na smrt otce spojí s tím čerstvým dojmem: „Haha – haha – haha! – ohnivý kruh – ohnivý kruh! Toč se, ohnivý kruhu – zvesela – zvesela! Dřevěná panenka haha, krásně se dřevěná panenka toč –“. S tím se vrhne na profesora, domnělého Olympiina otce, a chce jej uškrtnit.

Zdá se, že se Nathaniel, procitlý z dlouhé, těžké nemoci, konečně uzdravil. Hodlá se oženit se svou znovunalezenou nevěstou. Oba jednoho dne procházejí městem, na jehož náměstí vrhá svůj obrovský stín vysoká radniční věž. Dívka svému ženichovi navrhne, aby na věž vystoupili, zatímco dvojici doprovázející nevěstin bratr zůstane dole. Nahoře na sebe obrátí Klárinu pozornost podivný zjev – cosi, co se na ulici pohybuje směrem k nim. Nathaniel pozoruje tutéž věc Coppolovým dalekohledem, jež najde ve své tašce, je opětovně zachvácen šílenstvím a se slovy „Dřevěná panenka, toč se“ chce svrhnout dívku do té hloubky. Jejím křikem přivolaný bratr ji zachrání a spěchá s ní dolů. Nahoře ten zběsilce pobíhá kolem dokola s výkřikem: „Ohnivý kruhu, toč se“, jehož původu přece rozumíme. Mezi lidmi, kteří se shromáždí dole, výrazně vyčnívá advokát Coppelius, jenž se náhle znovu objevil. Smíme se domnívat, že to byl pohled na jeho přiblížení, který vyvolal u Nathaniela propuknutí šílenství. Lidé chtějí vyjít nahoru, aby se zběsilce zmocnili, ale Coppelius⁹ se směje: „jen počkejte, ten již sejde dolů sám“. Nathaniel se náhle zastaví, zpozoruje Coppelia a s ječivým křikem „Ano! Krásný oko – krásný oko“ se vrhne dolů přes zábradlí. Jakmile leží s rozbitou hlavou na pouliční dlažbě, zmizí Večerníček v pouličním ruchu.

Toto stručné převyprávění neponechá ovšem žádné pochyby o tom, že pocit něčeho tísnivého je přímo spojen s postavou Večerníčka, tedy s představou, že člověk byl připraven o oči, a že intelektuální nejistota v **Jentschově** smyslu nemá s tímto účinkem nic do činění. Pochybnosti o vybavenosti duší, které jsme museli u loutky Olympie připustit, nepřicházejí u tohoto silnějšího příkladu něčeho tísnivého vůbec v úvahu. Básník v nás sice zpočátku vytváří jistý druh nejistoty tím, že nás, jistě ne neúmyslně, nenechává uhadnout, zda nás chce zavést do

reálného světa anebo do nějakého jím libovolně vymyšleného světa fantazijního. Má, jak známo, právo učinit jedno anebo druhé, a jestliže si např. zvolil za dějiště svého líčení svět, v němž jednájí duchové, démoni a strašidla, tak jako **Shakespeare** v Hamletovi, Macbethovi a v jiném smyslu v „Bouři“ a „Snu noci svatojánské“, pak se mu v tom musíme podvolit a přistupovat k tomuto světu založenému na jeho předpokladu po tu dobu, kdy se jeho dílem zabýváme, jako k realitě. Avšak v průběhu **Hoffmannova** vyprávění tato pochybnost mizí, pozorujeme, že básník chce nechat nás samotné se dívat brýlemi anebo dalekohledem démonického optika, ba že se snad sám takovýto přístrojem díval. Závěr povídky přece jasně ukazuje, že optik Coppola je skutečně advokátem Coppeliem a také Večerníčkem.

„Intelektuální nejistota“ zde již nepřichází do úvahy, víme nyní, že nám nemají být předvedeny preludy nějakého šilence, za nimiž bychom s racionální převahou mohli rozpoznat střízlivý skutečný stav věcí, a – dojem něčeho tísnivého se tímto vysvětlením ani v nejmenším nezmenšil. Intelektuální nejistota tedy nepřispěje k porozumění tomuto tísnivému účinku ničím.

Naproti tomu nám psychoanalytická zkušenost připomíná, že děti mívají hrozný strach z toho, že by si mohly poškodit oči anebo o ně přijít. Mnoha dospělým tato úzkostlivost zůstala a poranění žádného orgánu se neobávají tolik jako poranění očí. Jsme přece také zvyklí říkat, že budeme něco střežit jako oko v hlavě. Studium snů, fantazijních představ a mýtů nás pak poučilo, že strach o oči, strach z oslepnutí, je dosti často náhražkou kastracní úzkosti. I sebeoslepení mýtického zločince **Oidipa** je pouze zmírněním trestu kastrace, který by pro něj podle pravidla odplaty stejným byl jedině přiměřený. Lze se pokusit v rámci racionalistického způsobu myšlení vysvětlení strachu o oči kastracní úzkostí odmítnout; shledáváme pochopitelným, že o tak cenný orgán jako oko je projevován příslušně velký strach, ba můžeme zajít dále a tvrdit, že se za kastracní úzkostí neskrývá žádné hlubší tajemství a žádný jiný význam. Avšak tím přesto neučiníme po právu tomu náhražkovitému vztahu, jenž se ve snu, fantazijních představách a mýtu projevuje mezi okem a mužským údem, a nemůžeme odporovat dojmu, že vzniká obzvláště silný a nejasný pocit právě vůči hrozbě ztráty

pohlavního údu a že teprve tento pocit dodává představě ztráty jiných orgánů ohlas. Jakákoli další pochybnost mizí poté, když se z analýzy neurotiků dozvídáme o „kastracním komplexu“ a vezmeme na vědomí jeho velmi významnou úlohu v jejich duševním životě.

Také bych žádnému odpůrci psychoanalytického pojetí neradil, aby se u tvrzení, že strach o oči je něčím na kastracním komplexu nezávislým, odvolával právě na **Hoffmannovu** povídku o Večerníčkovi. Neboť proč je zde obava o oči uvedena do nejtěsnějšího vztahu se smrtí otce? Proč vystupuje Večerníček pokaždé jako rušitel lásky? Ten zavíná rozchod nešťastného studenta s jeho nevěstou a jejím bratrem, který je jeho nejlepším přítelem, zničí druhý předmět jeho lásky, krásnou panenku Olympii, a přinutí jej samotného k sebevraždě v době, kdy se nachází bezprostředně před spojením se svou znovuzískanou Klárou. Tyto – stejně jako mnohé jiné – rysy této povídky se zdají být svévolně vymyšlené a nedůležité, jestliže odmítneme vztah strachu o oči a kastracní úzkosti, a nabývají smyslu, jakmile za Večerníčka dosadíme obávaného otce, od něž je kastrace očekávána.¹⁰

Odvázili bychom se tedy vysvětlit tísnivý pocit vyvolávaný Večerníčkem strachem plynoucím z dětského kastracního komplexu. Jakmile se však objeví myšlenka připsat odpovědnost za vznik tísnivého pocitu takovému k dětství se vážícímu momentu, jsme doháněni i k pokusu vzít v úvahu možnost stejného odvození u jiných případů tísnivého účinku. Ve Večerníčkovi se nachází ještě motiv tísnivého účinku loutky, jež se zdá být živá, který byl zdůrazněn **Jentschem**. Podle tohoto autora zvláště příznivou podmínkou pro vznik tísnivých pocitů je, jestliže se vzbudí intelektuální nejistota, pokud jde o to, zda je něco živé nebo neživé, a jestliže neživé zachází ve své podobnosti se živým příliš daleko. Přirozeně ale nejsme právě u panenek příliš vzdáleni od světa dětí. Vzpomínáme si, že dítě v raném věku při hraní vůbec ostře nerozlišuje mezi živým a neživým a že zvláště rádo zachází se svou panenkou jako se živou bytostí. Ba občas slyšíme vyprávět o nějaké pacientce, že byla ve věku osmi let přesvědčena o tom, že když se bude na své panenky dívat jistým způsobem, co nejupřeněji, musejí ožít. Infantilní moment lze tedy i zde snadno prokázat, avšak je zvláštní, že se v případě Večerníčka jednalo o probuzení sta-

ré dětské obavy, u živé panenky nelze o strachu mluvit, dítě se oživnutí svých panenek neobávalo, snad si je dokonce přálo. Zdrojem tísnivého pocitu by tedy zde nebyl dětský strach, nýbrž nějaké dětské přání anebo také jenom něco, čemu dítě věří. Zdá se, že je v tom rozpor, možná to je jenom různorodost, jež se později může stát našemu porozumění prospěšnou.

E. T. A. **Hoffmann** je nedostižným mistrem tísnivého účinku v básnictví. V jeho románu „Dáblův elixír“ můžeme najít celý soubor motivů, jimž bychom chtěli tísnivý účinek toho příběhu připisat. Obsah tohoto románu je příliš bohatý a zamotaný, než abychom se mohli odvážit sepsat z něj výťah. Ke konci knihy, když se v ní dodatečně objeví předpoklady děje, s nimiž nebyl dosud čtenář seznámen, není výsledkem to, že by mu byly věci objasněny, nýbrž jeho úplně zmatení. Básník nakupil příliš mnoho stejnorodého, dojem vytvářený celkem tím netrpí, trpí tím ovšem porozumění. Musíme se spokojit s tím, že vyčleníme ty nejvýraznější z oněch tísnivě působících motivů, abychom prozkoumali, zda je i u nich přípustné odvození z pramenů vážících se k dětství. Těmito motivy jsou existence dvojníků ve všech svých odstínech a formách, tedy výskyt osob, jež musejí být kvůli tomu, že vypadají stejně, považovány za identické, vystupňování tohoto vztahu přeskokováním duševních pochodů z jedné z těchto osob na tu druhou – což bychom nazývali telepatii – takže jedna je spoluvlastníkem vědění, citění a prožívání té druhé, identifikace s nějakou jinou osobou, takže příslušná osoba působením jejího Já zešílí anebo postaví cizí Já na místo toho vlastního, tedy zdvojení Já, sdílená Já, výměnu Já – a konečně stálý návrat téhož, opakování stejných rysů obličejů, charakterů, osudů, zločinných skutků, ba i jmen ve více po sobě následujících generacích.

Motiv dvojníka důkladně zhodnotil ve stejnojmenné práci O. **Rank**.¹¹ Zkoumají se tam vztahy dvojníka k zrcadlovému a ke stínovému obrazu, k duchovi poskytujícímu ochranu (Schutzgeist), k učení o duši a ke strachu ze smrti, jasné světlo však také padá na překvapující historii vývoje tohoto motivu – neboť dvojník byl původně pojištěním proti zániku Já, „energickým popřením moci smrti“ (O. **Rank**), a prvním dvojníkem těla byla pravděpodobně „nesmrtelná“ duše. Utvoření takového zdvojení k obraně proti zničení má svůj protějšek v jednom vypočtení jazyka snů, jež rád vyjadřuje kastraci zdvojením ane-

bo zmnožením symbolu genitálu; v kultuře starých Egyptanů se stává podnětem k umění utvářet obraz zesnulého prostřednictvím trvanlivého materiálu. Avšak tyto představy vznikly na půdě neomezené sebelásky, prvotního narcismu, jež ovládá duševní život dítěte stejně jako primitivního člověka, a s překonáním této fáze se mění znaménko před dvojníkem, z pojišťky zajišťující pokračování života se stává tísnivou předzvěstí smrti.

Představa dvojníka nemusí zaniknout s tímto původním narcismem, neboť může nabýt nového obsahu z pozdějších vývojových stupňů Já. V Já se pomalu utváří zvláštní instance, která se může postavit na odpor ostatnímu Já, jež slouží sebezpozorování a sebekritice, vykonává práci psychické cenzury a je našemu vědomí známa jako „svědomí“. V patologickém případě bludného sklonu k neustálému sebezpozorování je tato instance izolována, odštěpena od Já, stává se lékaří zřejmou. Ta skutečnost, že je zde takováto instance, jež může s ostatním Já zacházet jako s objektem, tedy že je člověk schopen sebezpozorování, činí možným naplnit starou představu o dvojnících novým obsahem a přiřadit k ní mnohé, především všechno to, co se sebekritice zdá být něčím patřícím ke starému překonanému narcismu z pradávnejší doby.¹²

Avšak ke dvojníkovi může být přiřčeněn nejen tento obsah pohoršlivý pro kritiku Já, nýbrž právě tak všechny neuskutečnené možnosti utváření osudu, jichž se chce fantazie ještě držet, a všechny snahy Já, které se kvůli vnější nepřízni nemohly prosadit, stejně jako všechna potlačená volní rozhodnutí, jež vytvářela iluzi svobodné vůle.¹³

Avšak poté, kdy jsme se takto zabývali navenek zjevnou motivací postavy dvojníka, si musíme říci: nic z toho všeho pro nás nečiní srozumitelným ten mimořádně vysoký stupeň pocitu tísnivosti, který je jí vlastní, a na základě naší znalosti patologických duševních pochodů směme dodat, že nic z tohoto obsahu by nemohlo vysvětlit tu obrannou snahu, jež jej promítá jako něco cizího z Já směrem ven. Charakter tísnivosti může přece pocházet pouze z toho, že dvojník je útvarem náležejícím překonaným pradávným duševním dobám, který měl ovšem tehdy laskavější smysl. Dvojník se stal děsivou příšerou, tak jako se pohanští bohové po pádu svého náboženství stávají démony (**Heine**, Bohové v exilu).

Ostatní poruchy Já použité u **Hoffmanna** lze snadno posoudit podle vzoru motivu dvojníka. Jedná se u nich o zpětný návrat do jednotlivých fází v dějinách vývoje jáského pocitu, o regresi do dob, kdy se Já ještě ostře nevymezilo vůči vnějšímu světu a vůči jinému. Domnívám se, že tyto motivy spoluzaviňují dojem tísnivosti, třebaže není snadné vyčlenit jejich podíl na tomto dojmu.

Moment opakování stejnorodého snad jako zdroj tísnivého pocitu nedojde u každého uznání. Podle mých pozorování tento moment za jistých podmínek a v kombinaci s určitými okolnostmi nepochybně takovýto pocit, jenž snadno připomíná bezmocnost při mnoha snových stavech, vyvolává. Když jsem se jednou za horkého letního odpoledne brouzдал mně neznámými, liduprázdnými ulicemi jistého italského maloměsta, ocitl jsem se v oblasti, o jejímž charakteru jsem nemohl dlouho zůstat na pochybách. V oknech malých domků byly vidět jen nalíčené ženy, a spěchal jsem tu úzkou ulici při nejbližší možnosti odbočení opustit. Ale poté, kdy jsem nějakou chvíli chodil bez orientace sem a tam, jsem se náhle znovu ocitl v téže ulici, v níž jsem nyní začal vzbuzovat rozruch, a můj kvapný odchod měl za následek jen to, že jsem se novou oklikou ocitl potřetí opět na témže místě. Potom se mne však zmocnil pocit, ježž mohu označit jen jako tísnivý, a byl jsem rád, když jsem se, zřeknuv se dalších objevitelských cest, ocitl zpátky na náměstí, které jsem krátce předtím opustil. Jiné situace, jež mají se situací právě popsanou společný nezamýšlený návrat a ve všech ostatních bodech se od ní důkladně liší, mají přesto za následek tentýž pocit bezmoci a tísnivosti. Například když člověk zabloudil ve vysokém lese, třeba překvapen vlkem, a pak se navzdory všem snahám najít nějakou značenou nebo známou cestu opakovaně vrací na jedno místo, jež pozná podle určitého útvaru. Anebo když se člověk pohybuje v neznámém, tmavém pokoji, aby našel dveře nebo vypínač, a přitom po stě vráží do téhož kusu nábytku, což je situace, kterou **Mark Twain**, ovšem pomocí groteskní nadsázky, přeměnil v situaci neodolatelně komickou.

Na jiné řadě zkušeností také bez obtíží rozpoznáme, že je to jen moment neúmyslného opakování, jenž činí jinak neškodné tísnivým a vnucuje nám představu čehosi osudového a neodvratného tam, kde bychom jinak hovořili jen o „náhodě“. Tak

je např. jistě lhostejným zážitkem, když za své šaty odevzdané někde v šatně dostaneme lístek s jistým číslem – dejme tomu 62 – nebo když zjistíme, že nám přidělená ložní kajuta má toto číslo. Avšak tento dojem se změní, jestliže k oběma těmto indiferentním příhodám dojde krátce po sobě, takže člověk narazí na číslo 62 v průběhu téhož dne vícekrát, a jestliže pak snad dokonce zpozoruje, že u všeho, co má nějaké číselné označení, adres, hotelových pokojů, železničních vagonů apod., objevuje stále znovu stejné číslo, přinejmenším jako složku nějakého čísla většího. Shledává to „tísnivým“, a ten, kdo není imunní vůči pokušení pověr, bude mít sklon připisovat tomuto tvrdošíjněmu návratu toho jednoho čísla nějaký tajný význam, například odkaz na věk, jemuž je mu souzeno se dožít. Anebo se právě zabýváme studiem spisů velkého fyziologa H. **Heringa** a pak s odstupem několika málo dní dostaneme dopisy od dvou osob tohoto jména z různých zemí, přičemž jsme až do té doby nikdy nepřišli do styku s lidmi, kteří se tak jmenují. Jeden duchaplný přírodovědec podnikl před nedávnem pokus podříditi příhody takového druhu jistým zákonům, čímž by prý musel být odstraněn dojem čehosi stísnujícího. Netroufám si rozhodnout, zda se mu to podařilo.¹⁴

Jak lze tísnivost plynoucí z opakovaného navracení se stále téhož odvodit z dětského duševního života, zde mohu jen naznačit a musím proto odkázat na připravovanou obsírnou práci pojednávající o tom v jiné souvislosti. V duševním nevědomí lze totiž rozpoznat nadvládu z pudových hnutí vycházejícího **nutkání k opakování**, jež pravděpodobně závisí na nejniternější povaze samotných pudů, je dostatečně silné, aby mohlo nedbat principu slasti, propůjčuje jistým stránkám duševního života démonický charakter, projevuje se ještě velmi zřetelně ve snahách malého dítěte a ovládá část průběhu psychoanalýzy neurotika. Všechny shora uvedené úvahy nás připravily na to, že jako stísnující bude pocíťováno to, co může toto vnitřní nutkání k opakování připomínat.

Nyní, myslím si však, je čas, abychom se od těchto přece jen obtížně posouditelných okolností odvrátili a vyhledali nepochybně případy něčeho tísnivého, od jejichž analýzy smíme očekávat konečné rozhodnutí o platnosti naší domněnky.

V „Polykratově prstenu“ je host jat hrůzou, protože si povšimne, že každé přítelovo přání se ihned vyplní, každá

z jeho starostí je neprodleně vyřešena osudem. Přítel, který je jeho hostitelem, na něj začal působit „tísňivě“. Vysvětlení, jež nám podává, že se prý ten přespříliš šťastný člověk musí obávat závisti bohů, nám ještě připadá neprůhledné, jeho smysl je mytologicky zastřen. Vyberme proto jiný příklad z daleko prostších poměrů: v chorobopise jistého nutkavého neurotika¹⁵ jsem vyprávěl, že tento pacient kdysi nastoupil k pobytu v jednom vodoléčebném ústavu, který vedl k velkému zlepšení jeho stavu. Byl ale tak chytrý, že nepřipisoval tento úspěch léčebné síle vody, nýbrž poloze svého pokoje, který bezprostředně sousedil s pokojíkem jedné milé ošetřovatelky. Když pak přišel do tohoto ústavu podruhé, požadoval znovu tentýž pokoj, musel si však vyslechnout, že je již obsazen nějakým starým pánem, a vyjádřil svou nevoli nad tím slovy: „Kéž ho za to ale trefí šlak“. O čtrnáct dní později toho starého pána skutečně ranila mrtvice. Pro mého pacienta to byl „tísňivý“ zážitek. Dojem něčeho tísnivého by byl býval ještě silnější, kdyby mezi oním výrokem a tou nešťastnou událostí byla uplynula o mnoho kratší doba anebo kdyby byl pacient mohl referovat o četných zcela podobných zážitcích. Vskutku mu nečinilo potíže přicházet s takovými potvrzeními, avšak nejen jemu samotnému – všichni nutkaví neurotici, které jsem zkoumal, uměli o sobě vyprávět podobné věci. Nebyli vůbec překvapeni, že pravidelně potkali tu osobu, na niž – snad po dlouhé přestávce – právě mysleli, pravidelně dostávali ráno dopis od nějakého přítele, když večer předtím řekli: o tom jsme ale teď již dlouho nic neslyšeli, a zvláště k případům neštěstí nebo úmrtí docházelo jen zřídka, aniž by se předtím příslušná osoba nemihla jejich myšlenkami. Tito pacienti obvykle vyjadřovali tento stav věcí tím nejškromnějším způsobem, když tvrdili, že mají „tušení“, jež se „většinou“ vyplní.

Jednou z nejtísňivěji působících a nejrozšířenějších podob pověr je strach ze „zlého pohledu“, o němž důkladně pojednal hamburský oční lékař S. **Seligmann**.¹⁶ Zdá se, že zdroj, z nějž tento strach čerpá, nezůstává nikdy nerozpoznán. Ten, kdo má něco cenného a přesto vetchého, se obává závisti jiných v důsledku toho, že do nich promítá onu závist, kterou by byl v opačném případě pociťoval sám. Taková hnutí myslí člověk prozradí pohledem, i když jim odepre slovní vyjádření, a když někdo díky nápadným příznakům, zvláště nežádoucího dru-

hu, vyčnívá mezi ostatními, očekáváme od něj, že jeho závist dosáhne zvláštní síly a pak také přemění tuto sílu v účinek. Obáváme se tedy tajného záměru škodit, a při jistých příznacích se domníváme, že tomuto záměru je také k dispozici síla.

Posledně uvedené příklady něčeho tísnivě působícího závisí na principu, jež jsem, řídíce se podnětem jednoho pacienta, nazval „všemohoucností myšlenek“. Nyní již nemůžeme nerozpoznat, na jaké půdě se nacházíme. Analýza případů něčeho tísnivě působícího nás přivedla zpět ke starému světovému názoru **animismu**, který se vyznačoval naplněností světa duchy lidí, narcistickým přeceňováním vlastních duševních pochodů, všemohoucností myšlenek a na tom založenou technikou magie, přisuzováním pečlivě odstupňovaných čarodějnických sil cizím osobám a věcem (mana), stejně jako všemi těmi výtvoři, jimiž se neomezený narcismus onoho vývojového období postavil na odpor nepřehlédnutelným námitkám reality. Zdá se, že my všichni jsme ve svém individuálním vývoji prošli fází odpovídající tomuto animismu primitivních lidí, že u nikoho z nás tato fáze neproběhla, aniž by po sobě zanechala pozůstatky a stopy schopné se ještě projevit, a že všechno, co nám dnes připadá „tísnivě působící“, splňuje tu podmínku, že se dotýká těchto pozůstatků animistické duševní činnosti a podněcuje je k tomu, aby se projevíly.¹⁷

Nyní je zde místo pro dvě poznámky, v nichž bych chtěl zachytit základní obsah této drobné studie. Zaprvé, jestliže má psychoanalytická teorie pravdu se svým tvrzením, že se každý afekt spojený s nějakým citovým hnutím, lhostejno jakého druhu, vytěsněním přemění ve strach, pak musí mezi případy něčeho vyvolávajícího úzkost existovat skupina, u níž lze ukázat, že toto, co vyvolává úzkost, je nějakým vracejícím se vytěsněným. Tímto druhem něčeho vyvolávajícího úzkost („des Ängstlichen“) by bylo právě něco stísnujícího („das Unheimliche“), a přitom musí být lhostejné, zda původně vyvolávalo samo strach anebo bylo neseno nějakým jiným afektem. Zadruhé, jestliže je toto skutečně tajnou povahou stísnujícího, pak pochopíme, že jazykový úzus nechává „das Heimliche“ přecházet ve svůj protiklad „das Unheimliche“ („něco stísnujícího“; str. XXX a násl.); neboť toto stísnující není opravdu ničím novým nebo cizím, nýbrž něčím duševnímu životu od pradávna důvěrně

známým, co mu bylo jen odcizeno procesem vytěsnění. Vztah k vytěsnění nám nyní také osvětluje **Schellingovu** definici, že tísnivě působící („das Unheimliche“) je něco, co by bývalo mělo zůstat skryté a vyšlo na světlo.

Zbývá nám ještě vyzkoušet ten náhled, jež jsme získali, při vyzkoušení některých jiných případů.

Mnoha lidem připadá nejvyšší měrou tísnivě působící to, co souvisí se smrtí, a mrtvolami a s návratem mrtvých, s duchy a strašidly. Slyšeli jsme přece, že mnohé moderní jazyky dokonce nedokáží náš termín „tísnivě působící dům“ („ein unheimliches Haus“) vyjádřit jinak než opisem: dům, v němž straší. Byli bychom vlastně mohli začít naše zkoumání tímto, snad nejsilnějším příkladem něčeho tísnivého, avšak neučinili jsem tak, protože zde je tísnivě příliš smíšeno s děsivým a zčásti jím přikryto. Ale sotva v nějaké jiné oblasti se naše myšlení a citění od nejstarších časů tak málo změnilo a to staré zůstalo pod tenkou slupkou tak dobře uchováno, jako v našem vztahu ke smrti. O tom, proč tomu tak je, nám podávají dobré zprávy dva momenty: síla našich původních citových reakcí a nejistota našeho vědeckého poznání. Naše biologie ještě nedokázala rozhodnout, zda smrt je nutným osudem každého živého tvora anebo jen pravidelnou náhodou v rámci života, již se však lze snad vyhnout. Výrok „všichni lidé musejí zemřít“ se sice objevuje v učebnicích logiky jako příklad obecného tvrzení, avšak žádnému člověku to nedochází, a naše nevědomí má nyní tak málo prostoru pro představu vlastní smrtelnosti jako kdysi. Náboženství stále ještě upírají nepopíratelné skutečnosti individuální smrti její význam a prohlašují, že existence pokračuje i za hranicí konce života; státní moc se domnívá, že nemůže mezi žijícími lidmi udržovat morální pořádek, jestliže se má zříci korektury pozemského života lepším životem na onom světě; na plakátovacích sloupech našich velkoměst jsou ohlášovány přednášky, jež chtějí poučovat o tom, jak máme navázat spojení s dušemi zesnulých, a je nepopíratelné, že větší počet těch nejchytřejších hlav a nejpronikavějších myslitelů mezi muži vědy, zvláště ke konci svého vlastního života, usoudil, že možnosti takového styku nechybějí. Protože téměř všichni z nás uvažují v tomto bodě tak jako divoši, není ani divu, že primitivní strach před zemřelým je u nás ještě tak mocný a je připraven se projevit, jakmile mu něco vyjde vstříc.

Pravděpodobně má tento strach ještě ten starý smysl, že se nebožtík prý stal nepřitelem toho, kdo zůstal naživu, a zamýšlí si jej vzít s sebou jako druha ve své nové existenci. Spíše bychom se mohli u této neměnitelnosti postoje vůči smrti tázat, kde zůstává podmínka vytěsnění, jež je vyžadována, aby se to primitivní mohlo vrátit jako něco tísnivého. Avšak tato podmínka přece také trvá, oficiálně již takzvaní vzdělanci nevěří v to, že by bylo možné spatřit nebožtíky jakožto duše, vážali jejich objevení se na vzdálené a zřídka splněné podmínky, a původně v nejvyšší míře dvojznačný, ambivalentní citový postoj k mrtvému byl pro vyšší vrstvy duševního života zeslaben v jednoznačný postoj piety.¹⁸

Nyní je třeba učinit jen ještě několik málo poznámek, neboť s animismem, magií a čarodějnictvím, všemohoucností myšlenek, vztahem ke smrti, nezamýšleným opakováním a kastracním komplexem jsme tak zhruba vyčerpali výčet momentů, které dělají z něčeho, čeho se člověk bojí, něco tísnivě působícího („das Unheimliche“).

Slovem „unheimlich“ označujeme i živého člověka, a to tehdy, když od něj očekáváme zlé úmysly. Ale to nepostačuje, musíme ještě dodat, že se tyto jeho úmysly nám škodit skuteční za pomoci zvláštních sil. Dobrým příkladem toho je „*Gettatore*“, tato hrůza nahánějící postava románských pověr, kterou Albrecht **Schäffer** v knize „**Josef Montfort**“ s poetickou intuící a hlubokým psychologickým porozuměním přetvořil v postavu sympatickou. Avšak u těchto tajných sil se již nacházíme na půdě animismu. Tušení takových tajných sil to je, jež způsobuje, že pro zbožnou Markétku se Mefisto stává někým působícím tak tísnivě („unheimlich“).

Tísnivý pocit („das Unheimliche“) vyvolávaný padoucníci a šílenství má tentýž původ. Laik zde před sebou vidí projev sil, jejichž existenci u druhého člověka netušil, jejichž pohyb však dokáže nejasně cítit v odlehklých koutech své vlastní osobnosti. Středověk důsledně a psychologicky téměř správně připsával všechny tyto projevy nemoci působení démonů. Ba nebyl bych udiven, kdybych uslyšel, že se psychoanalýza, jež se odkrývá tímto utajených sil zabývá, proto pro mnohé lidi sama stala něčím tísnivě působícím. V jednom případě, kdy se mi – třebaže ne příliš rychle – zdařilo uzdravení jedné již po

mnoho let churavé dívky, jsem to slyšel od samotné matky té na dlouhou dobu vyléčené.

Odpojené údy, useknutá hlava, od paže oddělená dlaň, jako je tomu v jedné **Hauffově** pohádce, nohy, které samy o sobě tančí jako ve zmíněné knize A. **Schaeffera**, v sobě mají cosi neobyčejně děsivého, zvláště když se jim připisuje ještě nějaká samostatná činnost jako v posledním případě. Víme již, že tento tísnivý účinek pochází z přiblížení ke kastročnickému komplexu. Mnozí lidé by korunu děsivosti přisoudili představě, že jsou pohřbeni jako zdánlivě mrtví. Avšak psychoanalýza nás poučila, že tato hrůza budící fantazijní představa je jen přeměnou představy jiné, jež původně ničím hrozným nebyla, nýbrž byla nesena jistou smyslností, totiž fantazie o životě v mateřském lůně.

x x x

Uvedme ještě dodatečně něco obecného, co přísně vzato je již obsaženo v našich dosavadních tvrzeních o animismu a překonaných způsobech práce duševního aparátu, avšak přesto se zdá být hodno zvláštního zdůraznění: že totiž často a snadno působí tísnivě, když je setřena hranice mezi fantazií a skutečností, když se před námi objeví něco reálného, co jsme dosud považovali za výtvarnou fantazie, když nějaký symbol převezme plný výkon a plný význam symbolizovaného a tak podobně. Na tom také spočívá značná část toho tísnivého účinku, jenž je magickým praktikám vlastní. Tím infantilním na tom, co ovládá i duševní život neurotiků, je kladení přílišného důrazu na psychickou realitu v porovnání s realitou materiální, rys, který se připojuje k všemohoucnosti myšlenek. Uprostřed izolace zaviněné světovou válkou se mi dostalo do rukou jedno číslo anglického časopisu „Strand“, v němž jsem mezi jinými dosti zbytečnými výtvary četl povídku líčící, jak se mladá dvojice nastěhuje do zařízeného bytu, v němž je stůl podivného tvaru s vyřezanými krokodýly. K večeru se pak v bytě šířívá nesnesitelný, charakteristický zápach, manželé ve tmě o něco zakopávají, domnívají se, že vidí, jak se nad schody kmitá něco nedefinovatelného, stručně řečeno máme uhadnout, že kvůli přítomnosti tohoto stolu domem obcházejí strašidla v podobě krokodýlů, anebo že ty dřevěné obludy za tmy ožívají nebo něco

podobného. Byla to hodně prostomyslná historka, ale její tísnivý účinek čtenář pocítoval jako zcela znamenitý.

Na závěr této jistě ještě neúplné sbírky příkladů se chceme zmínit o jedné zkušenosti z psychoanalytické práce, jež, pokud nespočívá na náhodném sběhu okolností, s sebou přináší to nejkrásnější potvrzení našeho pojetí něčeho tísnivě působícího („des Unheimlichen“). Často se stává, že neurotičtí muži prohlašují, že ženský genitál je pro ně něčím vyvolávajícím tísnivý pocit. Tento tísnivý pocit je však vchodem do staré domoviny člověka, k místu, kde každý kdysi nejprve pobýval. „Láska je steskem po domově“, tvrdí žertovná poznámka, a když si snící o nějakém místě anebo krajině ještě ve snu myslí; „to je mi známé, tam jsem již kdysi byl“, pak smí výklad za to dosadit genitál anebo matčino lůno. To, co působí tísnivě („das Unheimliche“), je tedy v tomto případě tím, co bylo kdysi domácí („das Heimische“), co je odedávna důvěrně známé. Předpona „un“ u tohoto slova je však známkou vytěsnění.

III

Již během četby shora uvedených úvah se asi u čtenáře ozvaly pochybnosti, jimž má být nyní dovoleno, aby se shromáždily a byly vysloveny nahlas. Může platit, že to, co působí tísnivě („das Unheimliche“), je něco milého, útulného a domácího („das Heimliche – Heimische“), jež podlehl vytěsnění a vrátilo se z něj zpět, a že všechno, co vyvolává tísnivost, splňuje tuto podmínku. Avšak nezdá se, že touto volbou látky je záhada tísnivého vyřešena. Naši tezi zjevně nelze obrátit. Ne všechno, co připomíná vytěsněná hnutí vyjadřující přání a překonané způsoby myšlení z individuálního dávnověku a z pravěké doby národů, je proto také něčím, co působí tísnivě.

Nechceme také zamlčet, že téměř ke každému příkladu, jenž by měl dokázat naši tezi, lze najít nějaký obdobný příklad, který jí odporuje. Useknutá ruka, např. v **Hauffově** pohádce „Příběh o useknuté ruce“, působí jistě tísnivě, což jsme vysvětlili kastročnickým komplexem. Ale v **Herodotově** vyprávění o Rhampsenitině pokladu mistr zloděj, jenž chce princeznu zachytit za ruku, jí vydá useknutou ruku svého bratra nazpět, a jiní pravděpodobně usoudí právě tak jako já, že tento rys žádný tísnivý účinek nevyvolává. Promptní vyplnění přání v „Polykratově prstenu“ na nás působí právě tak tísnivým dojmem jako na

egyptského krále samotného. Ale v našich pohádkách se to okamžitým splněním přání jen hemží a nic stísnujícího na tom není. V pohádce o třech přáních se dá žena libou vůní klobásky navést k tomu, že řekne, že by také chtěla takovou uzenku mít. A ta hned leží před ní na talíři. Muž si ve zlosti přeje, aby ta uzenka visela té všetečně ženě na nose. Ta se v mžiku houpá na jejím nose. To je velmi působivé, ale ani v nejmenším to nepůsobí tísnivě. Ta pohádka se vůbec staví zcela otevřeně na animistické stanovisko všemohoucnosti myšlenek a přání, a nedokázal bych přece jmenovat žádnou opravdovou pohádku, v níž by se vyskytovalo něco vyvolávajícího hrůzu. Slyšeli jsme, že působí ve vysoké míře děsivě („unheimlich“), jestliže neživé věci, obrazy, loutky ožívají, avšak v **Andersenových** pohádkách žijí domácí přístroje, kusy nábytku, cínový voják, a nic není snad od něčeho, co působí tísnivě, vzdálenější. Také ožítí krásné sochy **Pygmalion** budeme stěží pocítovat jako něco stísnujícího.

Zdánlivou smrt a vzkříšení mrtvých jsme poznali jako velmi děsivé představy. Podobné věci jsou ale zase v pohádkách velmi obvyklé; kdo by se odvážil nazvat děsivým, když např. Sněhurka opět otevře oči? Také procitnutí mrtvých v příbězích o zázracích, např. z Nového zákona, vyvolávají pocity, jež nemají s tísnivými nic společného. Nezamýšlený opětovný návrat téhož, který na nás měl tak nepochybný tísnivý účinek, slouží přece v řadě případů jiným, a to velmi rozdílným účinkům. Poznali jsme již jeden případ, kdy je tohoto návratu použito jako prostředku k vyvolání komického pocitu, a můžeme uvést příkladů tohoto druhu více. Jindy působí návrat téhož jako zesílení apod., dále: odkud pochází tísnivý pocit z ticha, ze samoty, z temnoty? Neukazují tyto momenty na roli nebezpečí při vzniku pocitu něčeho tísnivého, i když to jsou tytéž podmínky, za nichž vidíme děti nejčastěji projevovat strach? A můžeme skutečně zcela zanedbat moment intelektuální nejistoty, protože jsme přece připustili jeho význam pro děsivost smrti?

A tak musíme být asi připraveni přijmout předpoklad, že pro výskyt tísnivého pocitu jsou určující ještě jiné než výše uvedené hmotné podmínky. Mohli bychom sice říci, že oním prvním konstatováním je psychologický zájem o problém tísnivě působícího vyřízení, a zbytek vyžaduje pravděpodobně estetické zkoumání. Ale tím bychom otevřeli dveře pochybnostem, na

jakou hodnotu si náš vhléd do původu tísnivě působícího („des Unheimlichen“) z vytěsněného domácího a útulného („vom verdrängten Heimischen“) smí vlastně činit nárok.

Jedno pozorování nám může ukázat cestu k řešení těchto nejistot. Skoro všechny příklady, jež jsou v rozporu s našimi očekáváními, jsou vzaty z oblasti vymyšleného, z oblasti básnictví. Dostáváme tak pokyn, abychom rozlišovali mezi tísnivě působícím („dem Unheimlichen“), které člověk prožívá, a tísnivě působícím, jež si pouze představuje anebo o němž čte.

Tísnivě působící při prožívání je spojeno s daleko jednoduššími podmínkami, zahrnuje však méně četné případy. Domnívám se, že toto tísnivě působící se bez výjimky podvoluje našemu pokusu o řešení, pokaždé připouští vysvětlení odedávna důvěrně známým vytěsněným. Přesto je i zde třeba provést důležité a psychologicky významné rozlišení materiálu, jež poznáme nejlépe na vhodných příkladech.

Vyhmátněme, v čem spočívá tísnivý účinek všemohoucnosti myšlenek, promptního vyplnění přání, tajných škodlivě působících sil, návratu mrtvých do života. Podmínku, za níž zde pocit něčeho tísnivě působícího vzniká, nelze nerozpoznat. My – nebo naši primitivní prapředkové – jsme kdysi pokládali tyto možnosti za skutečnost, byli jsme přesvědčeni o reálné existenci těchto pochodů. Dnes v to již nevěříme, tyto způsoby myšlení jsme **překonali**, avšak necítíme se, pokud jde o toto nové přesvědčení, zcela jistí, to staré přesvědčení v nás ještě dále žije a netrpělivě číhá na potvrzení. Jakmile se pak v našem životě **přihodí** něco, co se zdá toto staré opuštěné přesvědčení potvrzovat, máme pocit něčeho tísnivého, k němuž můžeme doplnit úsudek: tedy je přece jenom pravda, že člověk může zabít někoho jiného pouhým přáním, že mrtví dále žijí a je možné je spatřit na místě jejich dřívější činnosti apod.! Naopak pro toho, kdo se u sebe s tímto animistickým přesvědčením důkladně a definitivně vypořádal, tísnivý účinek tohoto druhu odpadá. Ten nejpodivuhodnější souběh přání a jeho vyplnění, to nejzáhadnější opakování podobných zážitků na témže místě nebo ve stejné době, ty nejšálivější zrakové vjemy a ty nejpodezřelejší šumy jej nezmatou, nevzbudí v něm strach, jež bychom mohli označit za strach před něčím stísnujícím. Jedná se zde tedy čistě o záležitost testování reality, o otázku materiální reality.¹⁹

Jinak je tomu s tím tísnivým účinkem, který vychází z vytěsněných infantilních komplexů, z kastráčního komplexu, z fantazijní představy o matčině lůně atd., jenomže reálné události, které tento druh tísnivého pocitu vzbuzují, nemohou být příliš časté. Tísnivý účinek prožívání patří většinou do té dříve uvedené skupiny, pro teorii je však rozlišování jich obou velmi významné. U tísnivého pocitu plynoucího z infantilních komplexů nepřichází otázka materiální reality vůbec v úvahu, na její místo nastupuje realita psychická. Jedná se o skutečné vytěsnění nějakého obsahu a o návrat vytěsněného, nikoli o zrušení **víry v realitu** tohoto obsahu. Mohli bychom říci, že v jednom případě je vytěsněn jistý představový obsah, ve druhém je vytěsněna víra v jeho (materiální) reálnou existenci. Avšak ten druhý způsob vyjadřování pravděpodobně rozšiřuje užívání termínu „vytěsnění“ za jeho právoplatné hranice. Je správnější, když přihlídneme ke zde patrnému psychologickému rozdílu a ten stav, v němž se nachází animistické přesvědčení kulturního člověka, označíme za – více či méně úplný – **stav překonanosti**. Náš závěr by pak zněl: tísnivý účinek zážitků vzniká, jestliže jsou nějakým dojmem znovuoživeny **vytěsněné** infantilní komplexy anebo když se zdá, že jsou znovu potvrzena **překonaná** primitivní přesvědčení. A konečně se nesmíme zálibou v hladkém vyřízení věci a průhledném vypočtení nechat odvrátit od doznání, že oba zde popsané druhy tísnivého účinku není vždy třeba od sebe ostře oddělovat. Když uvážíme, že primitivní přesvědčení tím nejtěsnějším způsobem souvisejí s infantilními komplexy a vlastně v nich mají své kořeny, nebudeme se tomuto stírání ohraničení příliš podivovat.

Tísnivý účinek vymyšlených příběhů – fantazijních představ, básnictví – si skutečně zaslouží samostatnou úvahu. Tento účinek je především daleko obsažnější než tísnivý účinek zážitků, obsahuje tento účinek ve svém celku a pak ještě něco jiného, co se v podmínkách prožívání neobjevuje. Protiklad mezi vytěsněným a překonaným nemůže být bez pronikavé modifikace přenesen na to, co vyvolává tísnivý účinek v básnictví, neboť předpokladem platnosti říše fantazie je, že její obsah nepodléhá testování reality. Paradoxně znějícím výsledkem je, že **v básnictví nepůsobí tísnivě mnohé, co by tísnivý účinek mělo, když se to odehrálo v životě,**

a že v básnictví existuje mnoho možností, jak dosáhnout tísnivého účinku, které v životě odpadají.

K mnoha básnickým svobodám patří i svoboda volit si podle libosti svět, jež zobrazuje, tak, že se shoduje s nám dobře známou realitou anebo se od ní nějakým způsobem vzdaluje. My jej v každém případě následujeme. Svět pohádky např. již předem opustil půdu reality a přibližuje se otevřeně k přijetí animistického přesvědčení. Vyplnění přání, tajné síly, všemohoucnost myšlenek, oživení neživých předmětů, jež jsou v pohádkách zcela obvyklé, zde nemohou mít žádný tísnivý účinek, neboť pro vznik tísnivého pocitu je, jak jsme slyšeli, potřebný spor o to, zda překonaná nevěrohodná věc není přece jen reálně možná, což je otázka, která je v důsledku předpokladů, z nichž pohádkový svět vychází, vůbec odstraněna z cesty. A tak pohádka, jež nám poskytla většinu příkladů rozporu s naším řešením problému tísnivého účinku, uskutečňuje výše zmíněný případ, že v říši vymyšleného nepůsobí tísnivým účinkem mnohé, co by tento účinek mít nemuselo, kdyby se to přihodilo v životě. K tomu přistupují u pohádky ještě jiné momenty, jichž se chceme později stručně dotknout.

Básník si také mohl stvořit svět – méně fantastický než svět pohádek – jenž se od reálného světa přesto odlišuje předpokladem existence vyšších duchovních bytostí, démonů anebo duchů zesnulých. Všechny tísnivý účinek, který by mohl být s těmito postavami spojen, pak odpadá, pokud k tomu předpoklady této básnické reality dostačují. Duše z Dantova pekla anebo zjevení duchů v **Shakespeareově** Hamletovi, Macbeth nebo Juliu Caesarovi jsou možná pochmurné a strašné, ale tísnivým účinkem působí v podstatě právě tak málo jako třeba **Homérův** veselý a jasný svět bohů. Přizpůsobujeme svůj úsudek podmínkám této básnické fingované reality a přistupujeme k duším, duchům a strašidlům, jako by to byly plnoprávně existující bytosti, jakými jsme ve hmotné realitě my sami. I toto je případ, v němž jsme tísnivého účinku ušetřeni.

Jinak je tomu ale, když se básník, jak se zdá, postavil na půdu běžné reality. Pak přijímá i on všechny podmínky, jež platí pro vznik tísnivého pocitu při prožitcích, a všechno, co působí tísnivě v životě, tak působí i v básnictví. Ale v tomto případě může básník také vystupňovat a zmnohonásobit tísnivý účinek v daleko větší míře, než je to možné při zážitcích, tím,

že nechává přihodit se takové události, které by se ve skutečnosti předmětem naší zkušenosti nestaly anebo se jím staly jen velmi zřídka. Zrazuje nás pak do jisté míry našimi pověrami, jež jsme pokládali za překonané, klame nás tím, že nám slibuje obyčejnou skutečnost a potom přesto vychází za její rámec. My reagujeme na jeho smyšlené příběhy tak, jako bychom reagovali na vlastní zážitky; když si toho podvodu všimneme, je příliš pozdě, básník již dosáhl svého záměru, avšak musím tvrdit, že nedocílil čistého účinku. Zůstává v nás pocit neuspokojení. jistý druh hněvu nad pokusem o oklamání, tak jak jsem to zvláště zřetelně pocítil při četbě **Schnitzlerovy** povídky „Věštba“ a podobných, se zázračným si pohrávajících děl. Básník má pak k dispozici ještě jeden prostředek, s jehož pomocí se může této naší vzpouře vyhnout a zároveň zlepšit podmínky pro dosažení svých záměrů. Spočívá v tom, že nás po dlouhou dobu nenechává uhadnout, jaké prostředky si vlastně pro svět, jehož existenci předpokládá, zvolil, anebo že se dovedně a lstivě takovémuto rozhodujícímu vysvětlení až do konce vyhýbá. Celkem vzato je zde však uskutečněn výše ohlášený případ, že vymyšlený příběh vytvoří nové možnosti tísnivého pocitu, které by při prožívání odpadly.

Všechny tyto rozmanitosti se přísně vzato vztahují pouze k tomu tísnivému účinku, jenž vzniká z něčeho překonaného. Tísnivý účinek plynoucí z vytěsněných komplexů je rezistentnější, zůstává v básnictví – odhlédnuto od jedné podmínky – právě tak tísnivý jako při zážitcích. Ten druhý tísnivě působící účinek, účinek pocházející z překonaného, projevuje tento charakter při zážitcích i v básnictví, které se staví na půdu hmotné reality, může jej však pozbyt ve fiktivních, básníkem vytvořených realitách.

Je očividné, že možnosti básnickovy licence a tím i výsady smyšlených příběhů při vyvolávání a zabrzdování tísnivého pocitu nejsou výše uvedenými poznámkami vyčerpány. Vůči zážitkům se obecně chováme rovnoměrně pasivně a podléháme působení hmotného světa. Pro básníka jsme však zvláštním způsobem říditelnými; prostřednictvím nálady, do níž nás uvede, a prostřednictvím očekávání, které v nás vzbudí, může odvrátit naše citované procesy od jednoho účinku a nastavit je tak, aby nastal nějaký účinek jiný, a může z téže látky často získat velmi rozdílné účinky. Toto všechno je již dávno známo

a pravděpodobně to bylo důkladně vyhodnoceno povoláními estetiky. Byli jsme do této oblasti bádání dovedeni bez opravdového úmyslu tím, že jsme se poddali pokušení vysvětlit rozpor mezi jistými příklady a naším odvozením tísnivého účinku. K jednotlivým z těchto příkladů se proto také chceme vrátit.

Tázali jsme se předtím, proč useknutá ruka v „Rampsenitině pokladu“ nepůsobí tísnivě jako třeba v **Hauffově** „Příběhu useknuté ruky“. Tato otázka nám nyní připadá významnější, protože jsme poznali větší rezistenci tísnivého účinku pocházejícího ze zdroje vytěsněných komplexů. Odpovědět na ni je snadné. Tato odpověď zní, že v této povídce nejsme naladěni na pocity princezny, nýbrž na převahu mající vychytralost „mistra zlodějů“. Princezna nebyla přitom možná ušetřena tísnivého pocitu, chceme dokonce považovat za věrohodné, že omdlela, ale nepocítujeme nic stísnujícího, neboť se necítujeme do ní, nýbrž do toho druhého. V důsledku jiné konstelace jsme dojmu něčeho tísnivého ušetřeni i v **Nestroyově** frašce „Rozeřvanec“, když uprchlík, jenž se považuje za vraha, vidí z každých padacích dveří, jejichž víko zvedne, vystupovat domněle strašidlo – ducha zavražděného – a zoufale zvolá: vždyt jsem zabil jen **jednoho**. K čemu toto strašné znásobení? My známe výchozí podmínky této scény, nesdílíme omyl „rozervance“, a proto na nás to, co pro něj musí být stísnující, působí s neodolatelnou komikou. Dokonce i „skutečné“ strašidlo jako to v povídce **O. Wilda** „Duch cantervillský“ musí pozbyt všech svých nároků na to, že by alespoň vyvolávalo hrůzu, když si básník tropí žerty a nechává je ironizovat a dobírat si je. Tak nezávislý může být ve světě vymyšlených příběhů citový účinek na volbě látky. Ve světě pohádek nemají být pocity strachu, a tedy ani tísnivé pocity vůbec vzbuzovány. Chápeme to a nevšímáme si proto ani podnětů, u nichž by něco takového bylo možné.

O osamělosti, tichu a temnotě nemůžeme říci nic jiného, než že toto jsou skutečně ty momenty, na něž je u většiny lidí vázán nikdy zcela nevymizelý dětský strach. Psychoanalytické bádání se s problémem těchto faktorů vypořádalo na jiném místě.

¹⁾ V německém originále je použito výrazu „das Unheimliche“, který zde obvykle překládáme výrazy „něco tísnivého“ nebo „tísnivý účinek vyvolávající“.

můžeme jej překládat také jako „něco děsivého“, „něco hroživého“, nebo „něco cizího, nezvyklého“. Celá stat se zabývá vztahem mezi německými výrazy „das Unheimliche“, resp. „unheimlich“, a „das Heimliche“, resp. „heimlich“ („domácí, útulný“, ale také „tajný, skrytý“) lišícími se pouze přítomností či nepřítomností předpony „un“. (Poznámka překladatele)

2) V německém originále „innerhalb des Ängstlichen“.

3) Zur Psychologie des Unheimlichen, Psychiatr.-neurolog. Wochenschrift 1906, str. 22, 23.

4) Za níže uvedené výňatky jsem zavázán díkem panu **dr. Th. Reikovi**.

5) Zdůrazněno autorem článku (i v následujícím textu).

6) „Tísnivě působící“, „děsivé“.

7) „Tajné, skryté“.

8) Doslova „písečný mužiček“.

9) K odvození tohoto jména: *Coppela* = pokusný kelímeček (chemické pochody, při nichž otec přijde k úrazu); *coppo* = oční důlek (podle poznámky paní dr. Rankové).

10) Fantazijní zpracování básníka vskutku nezamíchalo prvky dané látky tak divoce, že bychom nemohli rekonstruovat jejich původní uspořádání. V té dětské historce představují otec a Coppelius imago otce rozložené ambivalencí do dvou protikladů; jeden hrozí oslepením (kastrací), ten druhý, dobrý otec, si vyprošuje, aby se očím dítěte nic nestalo. Vytěsněním nejsilnější postižená část tohoto komplexu, přání smrti namířené proti zlému otci, nachází své zobrazení ve smrti dobrého otce, jež je přičítána k tíži Coppeliovi. Této otcovské dvojici odpovídají v pozdějším příběhu studentova života profesor Spalanzani a optik Coppola - profesor je sám o sobě postavou z otcovské řady, Coppola je rozpoznán jakožto totožný s advokátem Coppeliem. Tak jako tehdy pracovali společně u tajuplného krbu, zhotovili nyní společně loutku Olympii, profesor se také nazývá Olympiíným otcem. Touto dvojnásobnou sounáležitostí o sobě prozrazují, že vznikli rozštěpením otcovského imaga, tj. jak mechanik, tak i optik jsou otci Olympie stejně tak jako Nathaniela. V děsivé scéně z doby dětství Coppelius chlapečkovi poté, když se zřekl jeho oslepení, zkusmo odšrouboval ruce a nohy, pracoval na něm tedy jako mechanik na loutce. Tento podivný rys, jenž zcela překračuje rámec představy o Večerníčkovici, vnáší do hry nový ekvivalent kastrace; poukazuje však také na vnitřní identičnost Coppelia s jeho pozdějším protějškem, mechanikem Spalanzanim, a připravuje nás na výklad Olympie. Tato automatická panenka nemůže být ničím jiným než zhmotněním Nathanielova femininního postoje k jeho otci v raném dětství. Jejich otcové - Spalanzani a Coppola - jsou přece pouze novými vydáními, reinkarnacemi Nathanielova otcovského páru; jinak nesrozumitelný údaj Spalanzaniho, že optik ukradl Nathanielovi oči (viz výše), aby je nasadil té loutce, tak

nabývá významu jako důkaz identity Olympie a Nathaniela. Olympia je takřkajíc od Nathaniela odděleným komplexem, který se mu staví do cesty jakožto osoba; ovládnutí tímto komplexem nachází své vyjádření v nesmyslně nutkavé lásce k Olympii. Máme právo nazývat tuto lásku narcistickou a chápeme, že ten, kdo jí propadl, se odcizí reálnému objektu lásky. Jak je však psychologicky správné, že se kastračním komplexem na otce fixovaný jinoch stane neschopen lásky k ženě, ukazují četné analýzy pacientů, jejichž obsah je sice méně fantastický, ale sotva méně smutný než příběh studenta Nathaniela. **E. T. A. Hoffmann** byl dítětem z nešťastného manželství. Když mu byly tři roky, odloučil se otec od své malé rodiny a nežil již nikdy znovu společně s ní. Podle dokladů, jež přináší **E. Grisebach** v biografickém úvodu k **Hoffmannovým** pracím, byl vztah k otci vždy jedním z nejbolestivějších míst v básníkově citovém životě.

11) **O. Rank**, Der Doppelgänger. Imago III, 1914.

12) Domnívám se, že když si básníci stěžují, že v prsou člověka přebývají dvě duše, a když populární psychologové hovoří o rozštěpení Já v člověku, pak jim tane na mysli toto rozdvojení, náležející k psychologii Já, a ne psychoanalýzou objevená protikladnost mezi Já a nevědomým vytěsněným. Tento rozdíl je ovšem stírán tím, že se mezi zavrženým jáskou kritikou nejprve nacházejí „potomci“ vytěsněného.

13) V básni **H. H. Ewerse** „Student z Prahy“, z níž **Rankova** studie o dvojnic-tví vyšla, hrdina své milé slíbil, že svého protivníka při souboji nezabije. Na cestě k místu souboje však potká dvojníka, který již soka zlikvidoval.

14) **P. Kammerer**, Das Gesetz der Serie. Wien 1919.

15) Poznámky o jednom případě nutkavé neurózy. (Sebrané spisy, sv. VII.)

16) Der böse Blick und Verwandtes. 2 Bde., Berlin 1910 a 1911.

17) Srov. k tomu oddíl III „Animismus, magie a všemohoucnost myšlenek“ v autorově knize „Totem a Tabu“, 1915, tam také poznámku: „Zdá se, že charakter něčeho „tísnivého“ propůjčujeme takovým dojmům, jež se zdají potvrzovat všemohoucnost myšlenek a animistický způsob myšlení vůbec, zatímco jsme se již ve svém úsudku od něj odvrátili.“

18) Srov.: „Tabu a ambivalence“ v knize „Totem a tabu“.

19) Protože i tísnivý účinek dvojníka je tohoto druhu, bude zajímavé se dozvědět, jaký účinek bude mít, jestliže někdy, aniž bychom si to vyžádali a znena-dání, narazíme na obraz vlastní osobnosti. **E. Mach** podává zprávu o dvou takových pozorováních v „Analýze počitků“ („Analyse der Empfindungen“), 1900, str. 3. Ten se jednou nemálo vylekal, když poznal, že obličej, jež spatřil, je jeho vlastní, jindy pronesl velmi nepříznivý soud o domněle cizím člověku, který nastoupil do jeho autobusu. „Co to tam ale nastupuje za zchátralého kantora.“ - Já mohu vyprávět o jednom podobném dobrodružství: seděl jsem sám

v kupé lůžkového vagónu, když se při prudším trnutí vlaku otevřely dveře vedoucí k přilehlé toaletě a do mého kupé přistoupil starší pán v županu s cestovní čapkou na hlavě. Domníval jsem se, že si při odchodu ze záchodu nacházejícího se mezi dvěma oddíly vozu spletl směr a omylem vešel do mého kupé, vyskočil jsem, abych mu to vysvětlil, brzy jsem však udiveně poznal, že tím vetřelcem byl můj vlastní, zrcadlem ve spojovacích dveřích vytvořený obraz. Víím ještě, že se mi ten zjev hrubě nelíbil. Místo toho, že bychom se kvůli dvojníkovi vyděsili, jsme jej oba - **Mach** stejně jako já - prostě nerozpoznali. Nebyla však přítom pocitovaná nelibost přesto pozůstatkem oné archaické reakce, jež pocituje dvojníka jako něco stísnujícího?

O PSYCHOGENEZI JEDNOHO PŘÍPADU ŽENSKÉ HOMOSEXUALITY